

ΕΝΑ ΑΞΙΟΠΡΟΣΕΚΤΟ ΜΟΛΥΒΔΟΒΟΥΛΛΟ
ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ZARNITZ:
Ο ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥΠΟΛΕΩΣ ΔΟΜΕΤΙΟΣ
ΚΑΙ Ο ΑΓΙΟΣ ΑΘΗΝΟΓΕΝΗΣ

Στη νέα ιδιωτική συλλογή βυζαντινών μολυβδόβουλλων Zarnitz που βρίσκεται στο Tübingen της Γερμανίας, υπάρχει μία καλά σωζόμενη σφραγίδα με ιδιαίτερο εικονογραφικό και ιστορικό ενδιαφέρον που χρονολογείται στα τέλη του 7ου ή στις αρχές του 8ου αι.¹

Ο εμπροσθότυπος φέρει τον άγιο Αθηνογένη όρθιο μετωπικό ως ιερέα που κρατεί στο αριστερό του χέρι ένα βιβλίο, το οποίο στηρίζει με το δεξί. Ο άγιος φορεί ωμοφόριο, έχει κοντά και αραιά μαλλιά που δεν καλύπτουν τα αυτιά και μακριά γενειάδα. Την κεφαλή του την περιβάλλει φωτοστέφανος, εκατέρωθεν βρίσκεται σταυρός (+). Η παράσταση συνοδεύεται από την κατά το μέγιστο τμήμα ευανάγνωστη επιγραφή: Ο Α-ΠΙ-Ο-С // ΑΘ-ΗΝ-ΟΓ-ΕΝ-ΗС ('Ο άγιος Ἀθηνογένης). Πλαίσιο που μοιάζει με φαροκόκαλο (Schachtelhalmrand) περικλείει το πεδίο.

Ο άγιος Αθηνογένης, ο πολιούχος άγιος της Ηρακλειουπόλεως/Πηδαχθός, ανήκει στους ελάσσονες αγίους της εκκλησίας μας και απαντά σπανίως σε βυζαντινά μολυβδόβουλλα, με αποτέλεσμα να παραγνωρίζεται επί το πλείστον. Σε τοιχογραφίες βυζαντινών εκκλησιών, ιδιαίτερα της Μ. Ασίας, εικονίζεται είτε ως επίσκοπος με ωμοφόριο και κώδικα ανά χειράς, είτε ως ιερέας κρατώντας βιβλίο ή ευαγγέλιο.²

Εκτός από τη συγκεκριμένη σφραγίδα και μία άλλη μέτρια διατηρημένη και κατά το ήμισυ σωζόμενη στο Institut Français d'Études Byzantines, αρ. 638, που μνημονεύει πιθανόν κάποιον Μιχαήλ ως αρχιεπίσκοπο Πηδαχθός, δεν μου είναι γνωστές άλλες ανάλογες περιπτώσεις. Ο V.

1. Ευχαριστούμε θερμά την Δρ. Marie Luise Zarnitz που μας παραχώρησε το συγκεκριμένο μολυβδόβουλλο για δημοσίευση. Η τέως ιδιωτική συλλογή Zarnitz (περίπου 700 τεμάχια) παραχωρήθηκε πριν λίγα έτη από τη συλλέκτρια στη Δημόσια Συλλογή Νομισμάτων του Μονάχου (Staatliche Münzsammlung München).

2. G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin: Les églises rupestres de Cappadoce*, Παρίσι 1925-1936, I, σσ. 25, 142, 319, II, σσ. 314, 342· Nicole και M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, Παρίσι 1963, σσ. 105, 209· M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, τ. I-III, Recklinghausen 1967, τ. III, φωτ. 498· N. B. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1964, πίν. 21α.

Laurent που δημοσίευσε την τελευταία, ταύτισε την προτομή του εικονιζόμενου αγίου του εμπροσθότυπου με τον άγιο Άνθιμο· σημείωσε όμως σωστά, αφορμώμενος από το τοπωνύμιο Πηδαχθή, ότι στην προκείμενη περίπτωση θα αναμέναμε τον άγιο Αθηνογένη. Την προτομή περικλείει μερικώς σωζόμενη επιγραφή έχουσα ως εξής: ΔΟC ΑΓΙΕ ΑΝΘΙΝ..... Δός, άγιε, Άνθιν(ογένη) (sic), ως συνέχεια της οποίας προτείνει ο Laurent «σὴν χάριν», ενώ και η εκδοχή «σὴν σκέπην» είναι εξίσου πιθανή. Η βούλλα χρονολογείται στον 10ο και όχι στον 7ο αι., όπου την είχε κατατάξει ο Laurent.³ Η επιγραφή του οπισθότυπου μπορεί να ανασκευαστεί ως εξής: (+M)[H]ΧΑ-(ΙΛ Α)ΡΧΗΕ-(ΠΗC)ΚΟΠΟ - (ΠΗ)ΔΑ[X]-(ΘΟ)ΗC. Ο Laurent προτείνει ως όνομα «Jean ou Michel», η πρώτη όμως εκδοχή αποκλείεται.

Οι E. McGeer, J. Nesbitt και N. Οικονομίδης από την άλλη ταύτισαν εσφαλμένα τον άγιο ενός μολυβδοβούλλου του β' τετάρτου του 11ου αι. με τον Αθηνογένη.⁴ Ο W. Seibt προτείνει αντ' αυτού τον Νικήτα ή τον Ευστάθιο.⁵

Η αρχαιότερη μνεία για τον άγιο Αθηνογένη προέρχεται από το Μέγα Βασιλείο, ο οποίος στο σύγγραμμά του *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* (περ. 375) τον αναφέρει ως υμνογράφο.⁶ Το *Συριακὸ Μαρτυρολόγιο* τον αποκαλεί «χωρεπίσκοπο»⁷ και το λίγο μεταγενέστερο *Μαρτυρολόγιο* του Ιερωνύμου τοποθετεί το μαρτύριό του στη Σεβάστεια της Μ. Ασίας.⁸ Οι δύο τελευταίες πληροφορίες συμπεριλαμβάνονται και στις τρεις ακόλουθες ελληνικές παραλλαγές του Μαρτυρίου του συγκεκριμένου αγίου:

(α) στη σύντομη παραλλαγή του Μαρτυρίου του που εξέδωσε πρώτος, βασιζόμενος στον κώδικα *Hierosolymitanus Sabaiticus* 242 (10ος αι.), ο Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1897)⁹ και κατόπιν ο P. Maraval με τον

3. V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V/1, Παρίσι 1963, αρ. 851.

4. E. McGeer - J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, IV: The East*, Washington, DC, Dumbarton Oaks, 2001, αρ. 68.2 (11ος αι.). Ως βαπτιστικό του κατόχου της σφραγίδας, ο οποίος μνημονεύεται ως σπαθαροκανδιδάτος, κριτής ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου, Μελιτινῆς καὶ μέγας κουργάτωρ προτείνουν οι συγγραφείς Myron (?).

5. W. Seibt, *BZ* 96 (2003) 750. Ως βαπτιστικό προτείνεται από τον συγγραφέα το όνομα Νικήτας ή Νικηφόρος.

6. PG 32, col. 202 A, § 29. Βλ. επίσης C. Emerau, «Hymnographi Byzantini», *EO* 21 (1922) 275· H. Follieri, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, V/1, Βατικανό 1966, σ. 251· K. Μητσάκης, *Βυζαντινή Ὑμνογραφία*, τ. Ι, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 60-61.

7. *Breviarium Syriacum seu Martyrologium Syriacum saeculi IV*, επιμ. B. Mariani, στο *Rerum Ecclesiasticarum Documenta*, Ρώμη 1956, σ. 41.

8. Βλ. H. Delehaye, *Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum*, επιμ. H. Quentin, *Acta SS.*, Nov. II 2, Βρυξέλλες 1931, σσ. 393-394.

9. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολομιτικῆς Σταχυολογίας*, IV, Πόλη του Αγίου Πέτρου 1897 (φωτ. ανατ. Βρυξέλλες 1963), σσ. 252-257.

3:2

τίτλο *Passion érique* (1990),¹⁰ διαθέτοντας περισσότερους κώδικες (8ος-17ος αι.),

(β) στην ακόμη συντομότερη κατά τον P. Maraval,¹¹ μόλις λίγο μεταγενέστερη της πρώτης και σ' εκείνην αναγόμενη που δημοσίευσε ο V. Latyšev (1912)¹² από τον κώδικα *Hierosolymitanus Sabaiticus Sepulcri* 17 (10ος αι.), και

(γ) στην εκτενέστερη, άκρως διεξοδική λεγόμενη *Passion grecque inédite* (PGI) που δημοσίευσε και μετέφρασε στα γαλλικά ο P. Maraval (1990)¹³ από τον ήδη γνωστό κώδικα *Hierosolymitanus Sabaiticus* 242.

Όσον αφορά το χρόνο της συγγραφής τους, δεν μπορούμε παρά να κάνουμε κάποιες υποθέσεις.¹⁴ Η PGI, που συντάχτηκε μάλλον σε τρεις

10. P. Maraval, «Passion érique de S. Athénogène de Pédachthoé (Appendice)», στο *La passion inédite de S. Athénogène de Pédachthoé en Cappadoce (BHC 197b)* [Subsidia Hagiographica, 75], Βρυξέλλες 1990, σσ. 90-103 (με γαλλ. μτφρ.).

11. Maraval, *Passion inédite*, ό.π., σ. 12.

12. V. Latyšev, *Menologii anonymi byzantini saec. X quae supersunt*, II, Πόλη του Αγίου Πέτρου 1912, σσ. 176-179.

13. Maraval, *Passion inédite*, ό.π., σσ. 30-85. Της έκδοσης προηγείται λεπτομερής εισαγωγή αναφερόμενη στην αγιολογική και υμνογραφική παραγωγή που σχετίζεται με τον άγιο Αθηνογένη, τον βίο, τη δράση και τη διάδοση της λατρείας του γενικότερα, τη σχέση του ελληνικού κειμένου με την αρμενική παραλλαγή (*Passion arménienne*), τη χρονολόγηση των παραλλαγών (όχι πάντα πειστική), τη γλώσσα και τις αρχές που διέπουν το κείμενο (σσ. 1-27). Βλ. και τις βιβλιοκρισίες των V. Ruggieri, *Orientalia Christiana Periodica* 57 (1991) 417-421, B. Flusin, *REB* 50 (1992) 281-284, P. Devos, *AnBoll* 109 (1990) 167-170, C. P. Jones, *Journal of Theological Studies* 43 (1992) 245-248, Σοφία Κοτζάμπαση, *Ελληνικά* 42 (1991/1992) 195-197.

14. Ο Maraval, *Passion inédite*, ό.π., σ. 12, τοποθετεί την *Passion érique* το αργότερο στα τέλη του βου αι., την PGI τουλάχιστον έναν αιώνα νωρίτερα και την ύπαρξη ενός ενδε-

φάσεις, περιέχει τους περισσότερους θρύλλους γύρω από το πρόσωπο και τη δράση του αγίου Αθηνογένη.¹⁵ Ο εμπλουτισμός της με τέτοιου είδους προσθήκες απορρέουν από τη λεγόμενη *Passion arménienne*, στην οποία θα αναφερθούμε αργότερα. Ανοικτό μένει το ερώτημα, αν η PGI στην πρώτη φάση της σύνταξής της ήταν και το πρωταρχικό κείμενο του Μαρτυρίου του συγκεκριμένου αγίου ή αν προηγήθηκε κάποιο άλλο κείμενο. Θεωρώ ωστόσο απίθανη την ύπαρξη πρωταρχικού κειμένου πριν από τα μέσα του 4ου αι.¹⁶ και αμφισβητώ τη χρονική προτεραιότητα της PGI έναντι των άλλων παραλλαγών.

Οι παραλλαγές αυτές αναφέρουν ότι ο άγιος Αθηνογένης διέτελεσε χωρεπίσκοπος Φυλαχθός ήτοι Πηδαχθός¹⁷ κατοικώντας σε μονή¹⁸ μαζί με τους δέκα μαθητές του, μαρτυρώντας επί Διοκλητιανού (303 ή 304)¹⁹ και βρίσκοντας το θάνατο «διὰ τοῦ ξίφους»²⁰ ή στην πυρά.²¹ Οι Βίοι αυτοί διέπονται από τους γενικούς τόπους και τα στερεότυπα που απαντούν σε όλα τα αγιολογικά κείμενα, τους θρύλους και τις μυθοπλασίες που απορρέουν από την προφορική παράδοση και τις σύγχρονες προσθήκες των εκάστοτε συντακτών τους.²² Σε αντίθεση με τις δύο σύντομες παραλλαγές, πριν από την PGI προηγείται πρόλογος ανώνυμου συγγραφέα που αναφέρει ότι βρήκε το μαρτύριον τοῦ βίου καὶ τῆς ἀθλήσεως του αγίου Αθηνογένη σ' ένα πολύ παλιό βιβλίο, γραμμένο σε απλή γλώσσα, του οποίου τις πολλές ατέλειες ανέλαβε να διορθώσει,²³ πριν από τον επιλογο έπονται οι κολοφώνες (*subscriptio*) δύο συντακτών της, τους οποίους μπορούμε να χρονολογήσουμε εντελώς συμβατικά: ο πρώτος συντάκτης

χόμενου πρωταρχικού κειμένου στις αρχές του 4ου αι. Ο όρος Καππαδοκία στην PGI (σ. 54, § 25) δεν ταυτίζεται απαραίτητα με την ομώνυμη επαρχία, μπορεί εξίσου να εννοεί τον γεωγραφικό χώρο στο σύνολό του. Γι' αυτό τον λόγο δεν θα θεωρούσα το προκείμενο χωρίο ως μαρτυρία αναφοράς στα διοικητικά δεδομένα πριν από τη μεταρρύθμιση επί Διοκλητιανού. Διαφορετική άποψη έχει ο Maraval, *Passion inédite*, ό.π., σ. 13.

15. Κατά τον A. Laniado, «Hilarios Pyrrhachas et la Passion de Saint Athénogène de Pedachthoé (BHG 197b)», *REB* 53 (1995) 284, όχι πριν από το 325.

16. Βλ. και Laniado, ό.π., 283-284.

17. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π. (σημ. 9), σσ. 252-253, στ. 27 κ.ε.· Latyšev, ό.π. (σημ. 12), σ. 177, στ. 28-29.

18. Μόνο η PGI δεν αναφέρει μοναστήρι.

19. Jones, ό.π. (σημ. 13), 247.

20. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π. (σημ. 9), σ. 257, στ. 4· Latyšev, ό.π. (σημ. 12), σ. 179, στ. 5-6· Maraval, «Passion érique», ό.π. (σημ. 10) 102, § 10. Κατά το αρμενικό Συναξάριο «Ter Israel» ο άγιος Αθηνογένης αποκεφαλίστηκε μαζί με τους δέκα μαθητές του, κατόπιν ακολούθησε η ρίψη των κεφαλών τους στην πυρά, G. Bayan, «Le synaxaire arménien de Ter Israel», *Patrologia Orientalis* 31, τχ. 6, αρ. 11 (1977) 739.

21. Maraval, *Passion inédite*, ό.π. (σημ. 10), σσ. 3 και 34, § 6 (το οποίο αναφέρει και ο M. Βασίλειος).

22. Maraval, ό.π., σσ. 12-13· Laniado, ό.π. (σημ. 15) 284.

23. Maraval, ό.π., σ. 30, § 1.

είναι κάποιος Ιλάριος Πυρραχάς πρώτος του βουλευτηρίου, πατέρας ενός Ιλαρίου από κυαιστώνων, και ο δεύτερος κάποιος Ανύσιος (πιθανόν να ταυτίζεται με τον ανώνυμο συγγραφέα του προλόγου) που αναφέρει ότι διόρθωσε το άτάκτως και έλλειπώς έχον μαρτύριον του αγίου.²⁴

Αξιοπρόσεκτα στοιχεία αντλούμε από τις παραπάνω παραλλαγές ιδίως όσον αφορά τον τρόπο λατρείας του αγίου στην περιοχή:²⁵ στο θυσιαστήριο του ναού, ύστερα από την ανάγνωση του ευαγγελίου, γινόταν κάθε 17 Ιουλίου, ημέρα μνήμης του αγίου, θυσία νεβρού (μικρού ελαφιού). Λέγεται ότι ο άγιος Αθηνογένης ανέθρεψε μία έλαφο, η οποία με ανθρώπινη φωνή του γνωστοποίησε τη σύλληψη των μαθητών του από τον διοικητή της Σεβαστείας· πριν από την πορεία του στον τόπο του μαρτυρίου την ευλόγησε, ζητώντας της να φέρνει ετησίως στην εκκλησία, την ημέρα που γιορτάζεται η μνήμη του, νεβρό της προς θυσία.²⁶ Πρόκειται αναμφίβολα για πρόσληψη παγανιστικού εθίμου της περιοχής από τη χριστιανική λατρεία και σύνδεσή του με τον εγχώριο άγιο. Η εν Τρούλλω σύνοδος (692) αναφέρει ότι η παγανιστική αυτή συνήθεια συνεχιζόταν σε αρμενικές εκκλησίες, όπου ήταν ενσωματωμένα θυσιαστήρια ζώων, τα λεγόμενα matak/madag.²⁷

Στην ευρύτερη περιοχή της Α. Μικράς Ασίας, και γενικά στην Καππαδοκία, την Αρμενία και τον Πόντο, ήταν από τους αρχαιότετους χρόνους διαδεδομένη η θυσία ελάφου ως ένδειξη της λατρείας του θεού του κυνηγιού.²⁸ Τον ιερό χαρακτήρα της ελάφου στην Καππαδοκία και τον Πόντο εκφράζουν επίσης τετράδραχμα του Μιθριδάτου Ευπάτορος των ετών 89/88-67/66 π.Χ.²⁹ Η ιδιαίτερη λατρεία του θεού του κυνηγιού

24. Ό.π., σ. 82, § 42. Κάποιος Ιλάριος, ρήτορας στην Καππαδοκία, αναφέρεται για το έτος 360 σε επιστολή του Λιβανίου (επιμ. R. Förster, αρ. 207-208, σσ. 190-192). A. H. M. Jones - J. R. Martindale - J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I (260-395), Κέμπριτζ 1971, σ. 434, αρ. 4. Ενδεχόμενη ταύτισή του με τον Ιλάριο Πυρραχά δεν είναι εφικτή, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται.

25. Maraval, *Passion inédite*, ό.π. (σημ. 10), σ. 21-23.

26. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π. (σημ. 9), σσ. 253, § 3-4 και 257, § 10· Latyšev, ό.π. (σημ. 12), σ. 177, § 4· Maraval, ό.π., σσ. 58-59, § 28, σ. 80, § 40· Maraval, «Passion épique», ό.π. (σημ. 10), σσ. 92, § 3-4 και 102, § 10.

27. Mansi XI 985.

28. F. Cumont, «L'archevêché de Pédachthoé et le sacrifice de faon», *Byzantion* 6 (1931) 527, εικ. 1.

29. M. Alram, *Nomina propria Iranica in nummis* [Iranisches Personennamenbuch, IV], Βιέννη 1986, σσ. 32 κ.ε., αρ. 32, πίν. 2, αρ. 32 κ.ε. Πρβ. και Cumont, ό.π., 526, εικ. 1, και Maraval, *Passion inédite*, ό.π. (σημ. 10), σ. 22. Για τη θυσία ελάφου γενικότερα βλ. Σ. Π. Κυριακίδης, «Θυσία ελάφου εν νεοελληνική παραδόσει και συναξαρίοις», *Λαογραφία* 6 (1917) 189-215· F. Brein, *Der Hirsch in der griechischen Frühzeit* [Dissertationen der Universität Wien, 34], Βιέννη 1969, και B. Domagalski, *Der Hirsch in der spätantiken Literatur und Kunst unter besonderer Berücksichtigung der frühchristlichen Zeugnisse* [Jahrbuch für Antike und

Vahagn στην Αρμενία πριν από τον εκχριστιανισμό της (περ. 315)³⁰ αναφέρεται και σε μια σειρά κειμένων που σώζονται σε διάφορες γλώσσες με το όνομα *Αγαθάγγελος*³¹ και συνιστούν, μαζί με τις παραλλαγές του Βίου του αγίου Γρηγορίου, του Φωτιστή των Αρμενίων, παρά το διαφορούμενο χαρακτήρα της ιστορικής αξίας του περιεχομένου τους, τις κατεξοχήν πηγές του εκχριστιανισμού των Αρμενίων.³²

Στην αρμενική εκκλησία ο άγιος Αθηνογένης κατέχει – σε αντίθεση με την ορθόδοξη ελληνική εκκλησία – εξέχουσα και πρωταρχική θέση, διότι η λατρεία του είναι στενά συνυφασμένη με την ιστορία του εκχριστιανισμού των Αρμενίων που ανάγεται στον Γρηγόριο το Φωτιστή († περ. 325). Τα αρχαιότερα κείμενα που αναφέρονται σ' αυτό το γεγονός είναι ο *Βίος του Γρηγορίου* που σώζεται σε δύο ελληνικές παραλλαγές και μία αραβική, και ο μεταγενέστερος βασιζόμενος στον τελευταίο *Αγαθάγγελος* που έχει προαναφερθεί.³³ Ωστόσο, η αρχαιότερη ελληνική παραλλαγή του Βίου του αγίου Γρηγορίου (Vo)³⁴ δεν μνημονεύει τον άγιο Αθηνογένη, σε αντίθεση με τη νεότερη,³⁵ κατά την οποία ο Γρηγόριος πορεύτηκε αμέσως μετά τη χειροτονία του σε επίσκοπο στην Καισάρεια από τον αρχιεπίσκοπο Λεόντιο (314) μέσω της Σεβαστείας στην Αρμενία έχοντας μαζί του λείψανα του Βαπτιστή Ιωάννη και του αγίου Αθηνογένη, που ο ίδιος είχε ζητήσει από το Λεόντιο.³⁶ Φτάνοντας στην «'Αστισατών κώμην»,

christentum, Ergänzungsband 15], Münster 1990. Βλ. και το λήμμα του ίδιου στο RAC 15 (1991) 551-576.

30. W. Seibt, «Der historische Hintergrund und die chronologie der Christianisierung Armeniens bzw. der Taufe König Trdats (ca. 315)», στο W. Seibt (επιμ.), *Die Christianisierung des Kaukasus. The Christianization of Caucasus (Armenia, Georgia, Albania)*, Βιέννη 2002, σσ. 126-133.

31. Βλ. π.χ. G. Lafontaine, *La Version grecque ancienne du livre arménien d'Agathange*, Louvain-la-Neuve 1973, σσ. 310-311, § 140, στ. 2, 10, όπου αναφέρεται «βωμὸς Οὐαυήιος ... κατ' ἔναντι τοῦ μεγάλου ὄρους Ταύρου ... τόπος ... 'Αστισάτου» (Astišat/Aštišat). Βλ. επίσης και το αντίστοιχο παράθεμα σε αρμενική γλώσσα στο R. M. Thomson, *Agathangelos of the Armenians*, Νέα Υόρκη 1976, σ. 348, § 809 (με αγγλ. μτφρ. στη σ. 349). Οι προτάσεις για τον χρόνο σύνταξης του *Αγαθάγγελου* στην αρμενική ποικίλουν: κατά τον Thomson, ό.π., σ. xc, και τη Nina Garsoïan, *L'église arménienne et le grand schisme d'Orient* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 574, Subsidia 100], Louvain 1999, σ. 9, το 460, κατά τον M. van Esbræck, «Agathangelos», RAC, τόμος συμπλήρωμα 1/2 (1985) 244 κ.ε., στον ύστερο 5ο αι., κατά τον J.-P. Mahé, «Die Bekehrung Transkaukasiens: Eine Historiographie it doppeltem Boden», στο Seibt (επιμ.), ό.π., σ. 109, το ωρύτερο το 451.

32. Βλ. Seibt, «Christianisierung», ό.π., σ. 126.

33. van Esbræck, ό.π., 239-248· Seibt, ό.π., σσ. 125-126.

34. G. Garitte, «La vie grecque inédite de saint Grégoire d'Arménie (Ms. 4 d'Ochrida)», *AnBoll* 83 (1965) 233-290 (κείμενο 257-290)· Seibt, ό.π., σσ. 126 κ.ε.

35. G. Garitte, *Documents pour l'étude du livre d'Agathange* [Studi e Testi, 127], Βατικανό 1946 (κείμενο στις σσ. 23-116).

36. Ό.π., σσ. 95-96, § 154, 155.

«ἀπὸ τὴν Ταυρανῶν χώρα»³⁷ (Astišat/Aštišat, νότια του Erzerum) ἔκανε στάση κι ἔδωσε ἐντολή νὰ χτιστεῖ «οἶκος», «προφητεῖον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου», διότι αὐτὴ ἦταν ἡ ἐπιθυμία των δύο ἁγίων, βάπτισε τους ἄρχοντες και τον υπόλοιπο λαό και κατέθεσε τα λείψανα των δύο ἁγίων.³⁸ Κατόπιν κατευθύνθηκε βορειοανατολικά «ἐν Βαγαβάνοις κτίσαι ἐκκλησίαν»³⁹ (Bagavan, νότια του Ανίου και βορειοανατολικά της λίμνης Βαν), ὅπου τελικά βάπτισε τον ηγεμόνα των Ἀρμενίων Τιριδάτη (315).⁴⁰

Ανάλογη εἶναι και ἡ ἐξιστόρηση των ἀνωτέρω γεγονότων στην ἀρχαιότερη ἐλληνικὴ ἐκδοσὴ του Ἀγαθάγγελου⁴¹ και στην ἀντίστοιχὴ της σε ἀρμενικὴ γλῶσσα,⁴² ὅπου ἡ κατάθεση των λειψάνων και ἡ ἰδρυση της μητρόπολης στην πόλη Astišat/Aštišat δεν ἀνάγεται στην ἐπιθυμία των δύο ἁγίων, ἀλλὰ στη βούληση του Κυρίου.⁴³ Ἀκόμη ἀναφέρεται ως μέρα καθιέρωσης της μνήμης των δύο ἁγίων στην πόλη Astišat/Aštišat ἡ «ἐβδόμη τοῦ μηνὸς Σαομί κατὰ χώραν λεγομένου, κατὰ δὲ Ῥωμαίους Ὁκτωβρίου»⁴⁴ και στη Bagavan ἡ τελευταία του ἔτους κατὰ τὴν ὁποία μέχρι τότε γιορτάζονταν οἱ θεοὶ της καρποφορίας και της φιλοξενίας.⁴⁵

Ἡ καρποφορία και ἡ ἀναγέννηση της φύσης, που συνδέονταν στη Μ. Ἀσία γενικότερα με τὴ λατρεία του Ἄδωνη και της Ἀφροδίτης, ἐβρίσκει στη Γεωργία τὴν ἐκφρασὴ της στη γιορτὴ Vardoba ἢ Vardobis dǵe («γιορτὴ των ρόδων») και ἔφερε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸ μῆνα Vardoba (ἀπὸ τὸ περσικὸ *bard*) που ἀντιστοιχεῖ στον Μάιο. Στην Ἀρμενία ἐπήλθε ἡ σύζευξή της με τὸν εορτασμό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Vardavar) και στη Γεωργία με τὴ μνήμη του ἁγίου Ἀθηνογένη (Atenagoba).⁴⁶

Ἡ *Passion arménienne*⁴⁷ του ἁγίου, που θα συντάχτηκε τὸ νωρίτερο γύρω στα μέσα του 5ου αἰ. και ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀγαθάγγελο, σώζεται σε

37. Ὁ.π., σ. 99, § 166, στ. 13-15.

38. Ὁ.π., σσ. 95-97, § 155-158.

39. Ὁ.π., σ. 98, § 163, στ. 10-11. Πρόκειται για τὴν ἐκκλησίαν Šoht'ak.

40. Seibt, ὁ.π. (σημ. 30), σ. 131 («frühestens 314, eher bereits 315»).

41. Lafontaine, ὁ.π. (σημ. 31), σσ. 309-321, § 139-149.

42. Thomson, ὁ.π. (σημ. 31), σσ. 346-371, § 809-836.

43. Lafontaine, ὁ.π., σ. 311, § 141, στ. 10-11· Thomson, ὁ.π., σσ. 352-353, § 815.

44. Lafontaine, ὁ.π., σ. 320-321, § 149, στ. 14-19· Thomson, ὁ.π., σσ. 348-349, § 811.

45. Lafontaine, ὁ.π., σ. 318, § 142, στ. 26-27· Thomson, ὁ.π., σσ. 370-371, § 836, ὅπου ἀναφέρεται ὁ Amanor ως ὁ θεὸς που φέρνει τους νέους καρπούς, κι ὁ Hiwrēnkal Vanatur, ως ὁ θεὸς της φιλοξενίας (βλ. και τὰ σχόλια, σσ. 493-494).

46. T. G. Mgaloblishvili, «The most ancient feast of Vardoba-Athenagenoba», στο *The Armenians in Jerusalem and the Holy Land* [Hebrew University Studies, 4], Leuven - Παρίσι, Sterling, 2002, σσ. 157-166.

47. *Bibliotheca Hagiographica Orientalis*, ἐπιμ. P. Peeters [Subsidia Hagiographica, 19], Βρυξέλλες 1910, ἀρ. 118. Το κείμενο ἐξέδωσαν οἱ Μεχχταριστές της Βενετίας στο *Vitae et Passiones Sanctorum Selectae ex Eclogariis*, τ. I, Βενετία 1874, σσ. 46-67 [βλ. τὴ γαλ. μτφρ. του C. Eloyan, *Bazmavep* 39 (1881) 28-32 και 127-130].

περισσότερα χειρόγραφα και τεκμηριώνει τον πρωταρχικό ρόλο του αγίου Αθηνογένη στην Αρμενία. Το κείμενο βασιίζεται, έχοντας φυσικά υποστεί τις απαραίτητες αλλαγές, σε ελληνικό πρότυπο, χωρίς ωστόσο να αποτελεί μετάφρασή του με την απόλυτη σημασία της λέξης. Στην προτελευταία παράγραφο (μεταγενέστερη προσθήκη) που αναφέρει ότι ο άγιος Αθηνογένης διατέλεσε υμνογράφος, απαντά ως «σύγχρονος» συντάκτης ο ήδη γνωστός από την PGI Ιλάριος με τον ομώνυμο γιο του.⁴⁸ Η *Passion arménienne* εμπλούτισε την PGI σε ενδιάμεσο στάδιο της σύνταξης της με μυθοπλασίες σχετικά με τις θαυματουργές και υπερφυσικές ιδιότητες του αγίου (λ.χ. την εξόντωση του δράκοντα, την ανάβλυση νερού από βράχο, το θαύμα των φοράδων, τα θαύματα μετά το μαρτύριό του).⁴⁹ Επεισόδια, σε αποσπασματική φυσικά μορφή, της *Passion arménienne* απαντούν και στο κεφάλαιο για τον συγκεκριμένο άγιο του αρμενικού Συναξαρίου Ter Israel (13ος αι.).⁵⁰

Ως βαπτιστικό το όνομα Αθηνογένης απαντά πολύ σπάνια. Σε σφραγίδες της πρώιμης βυζαντινής περιόδου μνημονεύεται τρεις φορές συνολικά.⁵¹

Ο οπισθότυπος της σφραγίδας μας φέρει σε πέντε σειρές την ακόλουθη επιγραφή:

+ ΔΟΜ-ΕΤΙΟΥ ΕΠΙ-ΣΚΟΠΟΥ ΗΡ-ΑΚΛΕΟΥΠ-ΟΛΕΩΣ

+ Δομετίου επισκόπου Ήρακλ(ει)ουπόλεως.

Ο κάτοχος του μολυβδόβουλλου δεν είναι γνωστός από άλλες πηγές.

Σχεδόν σύγχρονοι του επισκόπου Ηρακλειουπόλεως Δομετίου είναι οι ακόλουθοι ομώνυμοί του κληρικοί: Δομέτιος επίσκοπος Προυσιάδος (680/81),⁵² Δομέτιος επίσκοπος Πρυμνησού (680/81),⁵³ Δομέτιος επίσκοπος

48. Laniado, ό.π. (σημ. 15) 282. Σε αντίθεση με την PGI εκλείπουν ο πρόλογος και ο κολοφών (subscriptio) του Αυσίου.

49. Maraval, *Passion inédite*, ό.π. (σημ. 10), σσ. 32-34, § 4-6, σσ. 34-36, § 8, σσ. 36-38, § 9-10, σσ. 80-82, § 40. Βλ. και Laniado, ό.π., 282.

50. Bayan, ό.π. (σημ. 20), σσ. 737-740.

51. G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, τ. 1, Βασιλεία 1972, αρ. 289 (Α: σταυροειδές μονογράφημα Ἀθηνογένους. Β: Ἀθη-νογέ-νους), αρ. 2863 (Α: Ἀθη-νογέ-νους. Β: Ατ-ε-νογε-νους). Πρβ. και παρόμοιο τεμάχιο με διαφορετική διάταξη γραμμάτων στη Bibliothèque nationale de France, αρ. 1240 (φωτογραφία στην Αυστριακή Ακαδημία των Επιστημών, Επιτροπή Βυζαντινών Ερευνών): J.-Cl. Cheynet - C. Morrisson - W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Παρίσι 1991, αρ. 325 (Α: Ἀθη-νογέ-νους. Β: Athē-nogē-nus). Όλα τα τεμάχια ανάγονται στο δεύτερο μισό του 7ου αι. και δεν συμπεριλαμβάνονται στο R.-J. Lilie, κ.ά., *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung* (641-867), Βερολίνο 1999 (στο εξής: *PmbZ*). Η υπό τον αρ. 689 αναφερόμενη σφραγίδα δεν μνημονεύει κάποιον Αθηνογένη, αλλά κάποιον Θεόγιο. Παράλληλο τεμάχιο στο Zacos - Vegler 2956.

52. *PmbZ* 1356.

53. *PmbZ* 1357.

Πολεμωνίου (691/92)⁵⁴ και Δομέτιος επίσκοπος Τιτιουπόλεως (691/92).⁵⁵ Μολυβδόβουλλο του 8ου αι. (πιθανόν του α' μισού) μνημονεύει έναν επίσκοπο Δομέτιο χωρίς όνομα επαρχίας.⁵⁶

(Αρχι)επισκόπους Ηρακλειουπόλεως γνωρίζουμε ελάχιστους.⁵⁷ Ο πρώτος γνωστός επίσκοπος αναφέρεται στη 5' Οικουμενική Σύνοδο (680/81): πρόκειται για κάποιον Ιωάννη επίσκοπο Ηρακλειουπόλεως δευτέρας Ἀρμενίας ή επίσκοπο τῆς τῶν Ηρακλειουπολιτῶν πόλεως τῆς δευτέρας τῶν Ἀρμενιῶν ἐπαρχίας ή επίσκοπο Ηρακλειουπόλεως ἤτοι Πιδαχθῆς.⁵⁸ Ως αμέσως επόμενος μνημονεύεται για το 787 κάποιος Θεόδωρος επίσκοπος Ηρακλειουπόλεως ἤτοι Πιδαχθῆς.⁵⁹

Μολυβδόβουλλο του 10ου αι. μαρτυρεί πιθανώς κάποιον Μιχαήλ ως αρχιεπίσκοπο Πηδαχθῆς,⁶⁰ ενώ για το 1069⁶¹ και το 1072⁶² αναφέρεται κάποιος Νικήτας ως αρχιεπίσκοπος Πηδαχθῆς.

Η Πηδαχθῆ, Πηδαχθών, Πηδαχθῶ, Πιδαχθῆ, Φιδαχθῆ, Φυλαχθῆ, (στην αρμενική Pitakton/Petēkt'on/Pitak'tioy),⁶³ την οποία η PGI ονομάζει χωρίον, ἀγρόν, ἀγρίδιον και κώμη⁶⁴ ταυτίζεται με τη σύγχρονη πόλη Bedochton/Buduhtun της Τουρκίας· κείται πάνω από την κοιλάδα του Άλυος και κάτω από τη σύγχρονη κωνική οροσειρά Yildiiz dāg, βρίσκεται περίπου 50 χλμ. ΝΔ της Δοκείας (Tokat), ἤτοι ΒΔ της Σεβάσειας (Sivas) και μνημονεύεται ως αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή στην επαρχία Ἀρμενίας Δευτέρας, ἤτοι της Ἀρμενίας που εξαρτιόταν άμεσα από το Οικουμενικό Πατριαρχείο από τον 7ο αι. μέχρι το 1328 (terminus post quem).⁶⁵ Η μετονομασία της Πηδαχθῆς σε Ηρακλειούπολη, την οποία αναφέρει και το

54. PmbZ 1358.

55. PmbZ 1359.

56. Laurent, ό.π. (σημ. 3), αρ. 973 (7ος αι.). Α: σταυροειδές μονογράφημα επίκλησης του τύπου Laurent IX (Θεοτόκε βοήθει). Β: + - Δομε-τίω ἐπ-ησχ(όπω).

57. Βλ. G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis. Series episcoporum ecclesiarum christianorum orientalium*, τ. Ι, Πάδουα 1988, 6.3.3.

58. Mansi XI 613 C, 12· PmbZ 2715.

59. Mansi XIII 373 B, 2· PmbZ 7590.

60. Laurent, ό.π. (σημ. 3), αρ. 851. Ο εκδότης προτείνει Ιωάννης αντί Μιχαήλ και χρονολογεί το τεμάχιο στον 7ο αι. επιδιώκοντας ταύτιση του κατόχου του με τον Ιωάννη επίσκοπο Ηρακλειουπόλεως δευτέρας Ἀρμενίας (680/81).

61. Σ. Β. Κουγέας, «Γράμμα του αυτοκράτορος του Βυζαντίου Ρωμανού Διογένους», στον τ. *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου* (Ἐπιτροπή ἐκδόσεως τῶν καταλοίπων Σπ. Λάμπρου), Αθήνα 1935, σ. 575, στ. 4.

62. N. A. Oikonomidès, «Un décret synodal inédit du Patriarche Jean VIII Xiphilin concernant l'élection et l'ordination des évêques», *REB* 18 (1960) 58, στ. 42.

63. Maraval, *Passion inédite*, ό.π. (σημ. 10), σ. 14, σημ. 46.

64. Ό.π., σ. 12.

65. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981, αρ. 1, στ. 71 (ως Ηρακλειούπολις αποκλειστικά), αρ. 2, στ. 75, αρ. 5, στ. 76 κτλ.

μολυβδόβουλλο της συλλογής Zarnitz, έγινε επί Ηρακλείου και συνδέεται προφανώς με τη δεύτερη εκστρατεία του κατά των Περσών και την πιθανή επίσκεψή του ως προσκυνητή του αγίου Αθηνογένη στην Πηδαχθόη:⁶⁶ κατά τον Θεοφάνη ο αυτοκράτορας πέρασε το 625 από τη Σεβάστεια και διέμεινε όλο το χειμώνα στην απέναντι όχθη του Άλυος.⁶⁷ Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η ανέλιξη της Πηδαχθόης από τόπο προσκυνήματος (Wallfahrtsort) και κοινοβιακής ζωής⁶⁸ σε πόλη, όπως και η μελλοντική αναβάθμισή της σε αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή.⁶⁹ Στους αρχαιότερους επισκοπικούς καταλόγους⁷⁰ η παλαιά ονομασία έπεται της νέας, ενώ από τον 9ο αι. και ύστερα απαντά αποκλειστικά η παλαιά.⁷¹

Αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν την ύπαρξη οργανωμένης τρόπον τινά κοινοβιακής ζωής στην περιοχή του Yıldız dāg γενικότερα κατά τον 4ο και 5ο αι. μ.Χ.⁷² Πρόκειται για επιτύμβιες επιγραφές, τρεις μάλιστα βρέθηκαν στο Bedochton/Buduhtun,⁷³ από τις οποίες μία αναφέρει κάποιον Ιωάννη διάκονο κατά Άρμάτιν.⁷⁴ Η αναφορά στην ύπαρξη μονής⁷⁵ στην Πηδαχθόη την εποχή του Αθηνογένη, η οποία απαντά στις δύο σύντομες ελληνικές παραλλαγές του Μαρτυρίου του, είναι αναμφισβήτητα εσφαλμένη, διότι την κοινοβιακή ζωή στην ευρύτερη περιοχή την εισήγαγε ο Ευστάθιος Σεβαστείας στα μέσα του 4ου αι.⁷⁶

Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ-ΚΥΡΙΑΚΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

66. Th. S. Brown - A. Bryer - D. Winfield, «Cities of Heraclius», *Byzantine and Modern Greek Studies* 4 (1978) 21.

67. Θεοφάνους, Χρονογραφία 314, στ. 21-23.

68. D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert* [Byzantinisches Archiv, 13], Μόναχο 1969, σσ. 217-218· Cumont, ό.π. (σημ. 28) 525· Brown - Bryer - Winfield, ό.π. (σημ. 66), σσ. 16-22.

69. Την ανέγερση της Πηδαχθόης/Ηρακλειούπόλεως σε αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή μπορούμε να τη χρονολογήσουμε μόνο συμβατικά, σίγουρα μετά το 625/626 και ίσως πριν από το 641, έτος θανάτου του Ηρακλείου. Κατά τους Brown - Bryer - Winfield, ό.π., σ. 19 όχι πριν από το 640.

70. Βλ. σημ. 65.

71. Τελευταία μνεία επί Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328). Βλ. Darrouzès, ό.π. (σημ. 65), αρ. 18, στ. 131.

72. Cumont, ό.π. (σημ. 28) 529 κ.ε.

73. Ό.π., 529-531, αρ. 1-3.

74. Ό.π., 530-531, αρ. 3.

75. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π. (σημ. 9), σ. 117, στ. 27· Latyšev, ό.π. (σημ. 12), σ. 253, στ. 4· Maraval, *Passion inédite*, ό.π. (σημ. 10), σ. 34, § 7.

76. Σωζόμενου ΙΙΙ, 14, 31: Άρμενίοις δὲ καὶ Παφλαγόσι καὶ τοῖς πρὸς τὸν Πόντον οἰκοῦσι λέγεται Εὐστάθιος, ὁ τὴν ἐν Σεβαστείᾳ τῆς Ἀρμενίας ἐκκλησίας ἐπιτροπεύσας, μοναχικῆς πολιτείας ἄρξαι. Βλ. και Cumont, ό.π. (σημ. 28) 525.